

Ritualinės paukščių sutiktuvės

Viena svarbiausių ritualinių paukščių sutiktuvių švenčių Lietuvoje – Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai diena (kovo 25-oji), kitaip dar vadinama *Blovieščiais*, *Zviestavone* arba *Gandrinėmis*. Tai dangaus ir požemio gyvūnų (gandrų, pempių, gyvačių) migracijos iš mitologizuotų žiemos buveinių ir sugrįžimo į žemę (tiksliau – į antžeminę jos sritį) diena. Susiklostė tradicija šią gamtinių požiūriu išskirtinę dieną, vėliau susietą ir su tam tikra krikščionybei reikšminga data, švęsti bendruomeniškai. Valstiečių sąmonėje ši šventė pirmiausia būdavo siejama su gandrais, kurie, kaip ir pempės, kielės, laikyti pavasario pranašais: *Blovieščius unkščiau švysdava – busila diena, saka, busilas atskris, jų diena* (Pavarų k., Ukmergės r., LTR 7785/60). *Busilas parlėkė, jau pavasaris bus* Mlt. (LKŽ: busilas). *Per Blovieščius pempė parskrenda* (Butiškių k., Ukmergės r., LTR 7785/75). *Keilę gundrs parneš po sparnu* (Žemaičių Kalvarija, Plungės r., LTR 7788/5). Lazdinių k., Švenčionių r. užrašytas posakis, kad per Blovieščius *bacionas razgines krato* (LTR 7793/148). Matyt, tada baigdavosi gyvulių pašaras ir tai keldavo aliuzijų su laiko tarpiniu, kai paprastai sugrįždavo gandrai. Stebint parskrendančių paukščių elgesį pranašautas pasėlių derlingumas: *Jeį keilie un žemi, tad trumpas pasielis bus, o jei keilie un stog, bus pasielis didelis, ilgs* (Žemaičių Kalvarija, Plungės r., LTR 7788/4).

Lietuvoje gyvavo tradicija pirmą kartą pavasarį pamačius gandrą virsti kūlio, kartais – net tris kartus: *Ka pamatysi pirmųjų sykį gundrą, tris sykius apsisversi, liob sakys, kad tais metais didelia seksis, didelia gera bus* (Kantaučių k., Plungės r., LTR 7788/73). *Pirmąkart ka pamatys gundrą lekuont, kūlį versis per galvą* (Žemaičių Kalvarija, Plungės r., LTR 7788/3). *Nu tai sakydavo, kad pamačius gandrą reikia kūlio virsti, tad pusiau nesopės* (Adučiškis, LTR 7793/59). Įvairiopas vartymasis ant žemės (kontaktavimas su ja kūnu) stebint pirmuosius atbundenčios gamtos reiškinius – būdinga pavasario apeiga (plg. su vartymusi ant žemės griaudžiant pirmajai perkūnijai).

Nuo seno tikėta gandrų galint daryti įtaką pavasarį aktualios žemdirbystės sričiai. Dėl to jų sutikimas buvo ritualinio pobūdžio – kaip auka gandrui būdavo skiriamas pyragas, ragaišis ar bandelės. Anot Liudviko Adomo Jucevičiaus, per Apreiškimo šventę mažne kiekvienas ūkininkas ta proga keldavo puotą ir užprašydavo į jį kaimynų bei pažįstamų; tos vaišės vadintos *sterkavimu*. Būdingi tos dienos vaišių patiekalai būdavo kanapiniai pyragai ir *krupnikas*. Kiti virdavę krekenomis įdarytus pyragiukus – *šaltanosius*. Pranė Stukenaitė-Decinienė 1940 m. teigė, kad Švenčionių apylinkėje per Blovieščius būdavo kepamas pyragas iš įvairių javų miltų, jis vadintas *baciono pyragu*. Šio papročio autentiškumą patvirtina ir vėlyvesni folkloro duomenys. Pateikėja Marijona Kuncienė-Tutinaitė (g. Joniškio k., Molėtų r., gyv. Panočių k., Varėnos r.) 2012 m. ekspedicijoje šių eilučių autorei ir tautosakos rinkėjai Ritai Balkutei papasakojo, kad gandrų sutiktuvių proga būdavo kepamos kvietinės bandos: *Gandras parskrenda balandžio mėnesį, kepa kvietines bulkas. Vaikam padaro mažas pintas bulkutes. Iš pečiaus išema ir suvalgom. Jau gandras parskrido, jau visi džiaugias [...]* (LTR 7794/15). Kitur pasitinkant gandrų iš neraugintos ruginių miltų (pridedant virtų bulvių) tešlos kepamas ragaišis: *Gandras parskrenda, kai būna Blovieščiai. Ragaišį kepė iš nerūgintos tešlos. Mes nedarėm, bet pirma*

Gintauto Margio nuotrauka

tep darė. Ruginių miltų, bulvių šucytų dėjo, vandenio, druskos ir kepė (Dargužių k., Varėnos r., LTR 7794/184). Apeiginės bandelės pakabinamos ant medžio, vaikams jos aiškintos kaip šių paukščių jiems atneštos dovanos: *Sako, kad gandras per Blovieščius neša bandutes, tai mama pakabina an medžio bandelių* (Grendavės k., Trakų r., LTR 7787/64). Be bandelių, gandrai neva atnešdavę porą kiaušinių: *Pas vyrą tėviškėj Kietaviškėse per Blovieščius gandras atneša dovanų: prie obels, ant rogių ar tvoros vaikai rasdavo pora kiaušinių, bandelę, kurią nupirkdavo ar iškepdavo* (Daugirdiškių k., Semeliškių apyl., Elektrėnų sav., LTR 7795/2). Kartais pasakojama, kad lauktuvių parnešdavę ne patys parskrendantys gandrai, o su jais sugrįžtančios kielės: *Gandras parskrenda ir an uodegos parneša tą paukštelį, o tas paukštelis parneša bandelių vaikam. [Kokį paukštelį gandras parneša?] Kaip ten tas paukštelis vadinasi? Mes visą laiką rasdavam prie stulpo bandelių, prie tvoros visada rasdavam bandelių vaikam. [Tai tas paukštelis atnešdavo?] O, o, kielė [...]. Mama iškepdavo, jeigu turėdavo kvietinių miltų, tai iš kvietinių, o jei ne, tai iš ruginių* (Grendavės k., Trakų r., LTR 7787/13). Bandelės būdavo apvalios arba keturkampės, papuoštos tešlos pynutėmis ir galėjo vaizduoti antytes (iš uogų padarydavo akis, užlenkdavo snapelį). Tokias bandeles padėdavo lauke, dažniausiai ant tvoros stulpo.

Vėlyvesniais laikytini tautosakos užrašymai, kuriuose pasakojama, kad gandrų parnešamos dovanos vaikams yra nauji *čebatai*, *tufčiai* ar tiesiog batai. Keičiantis sezonams naujo apavo poreikis turėjo būti aktualus, ir jis buvo susietas su gandrais, kurių ilgos raudonos kojos priminė raudonus aulinius batus: *Būna kadu tai, pirmuliausia atskrenda paukštelis, žvirbliai, pievikė atskrenda. Kaip sniegas nedaugel aptirpsta, randas krūmai, tad pievikė atskrenda, o potem busilas. Pievikė atneša kamašus, o busilas čebatus. Kap cik ta jaka kokia tai šventė... Zvestavonė, tai busilas atskrenda, tai jau iš vakaro, sako, tūvai nuperka kamašus – jau merginot tuflius, o jau berniukam čebatus. Nesako ką tai nupirkį, o sako: „Kas ryt anksčiausia...“ O pas kožnų vienu buvo tai obelis, tai verba. Verbos buvo an kiemo. Sako: „Kas ryt anksčiausia paskels, tam busilas čebatus atneš!“ O iš mergų... „Kas iš merginų anksčiausia paskels ir blynas užraščinius, tom tuflius atneš.“ Tai jau anta ryt... Iš vakaro, kap vaikai atsigula, tai prikaria verbon čebatus ir kamašus vaikam* (Dubinių

k., Varanavo r., Baltarusija, LTR 7784/24). *Zvestavonia, jau tai busilas atskrido, sako [man dziedas]: „Ale un dabok, jau busilas atskrido, raudonus čebatus atnešė, jau nūnai aš ragėjau, dalijo vaikam, o tu, – sako, – aik ir tau duos.“ O sniego ik klupsciai dar! Nu, aisiu. Nusmeteu ty, kuom aš buvau apstavis, išbėgau, ik darži dabėgau, kur jau, man šalta kojom, kojos raudonos pasidarė iki kelių, iki klupsciu, atskridau, jau verkiu: „Dziedai, kam tu man primelavai! Aš ažušalau, mano kojas gelia...“ Jau tadu krataus kojas, šluostau. Nu, ot! (Pavalakės k., Varanavo r., Baltarusija, LTR 7784/84) Pasakojimas apie pavasarį batus parnešantį gandrą užrašytas ir rytiniame Lietuvos pakraštyje: *Per Blovieščius paukščiai ir lizdo neveja. Busilas parskrenda pavasarį, ataneša batus* (Didžiasalio k., Ignalinos r., LTR 7799/34).*

Panašias į aptartas apeigines gandrų vaišes per Blovieščius rengė ir rytų slavai. Volynėje, Galicijoje ir Vakarų Polesėje kovo 25-ąją buvo kepami ritualiniai pyragėliai, forma primenantys gandro koją (tiksliau, pėdos formą: trys pirštai priekyje, vienas – iš galo) ir vadinti *galėna* (arba *боцянова лапа* – „gandro koja“), juos siūlant gandrui tikėtasi gero rugių derliaus: *Бусел, бусел, на табе галёну, а мне дай жыта копу* (*Mifalogija belarusav*, Minsk, 2011, p. 56–57; žr. ir A. B. Gypa, *Simvolika životnych v slavianskoj narodnoj tradiciji*, Moskva, 1997, p. 654–655). Etnografas Vitalijus Galiopa (savo pavardės kilmę mokslininkas sieja su minėta sąvoka *galėna*; kilęs jis iš Vakarų Polesės) šį paprotį taip komentavo: „Manyta, kad paukščių vadas gandras, leisdamasis ir koja liesdamasis su žeme, ją laimina. Todėl ir jo koja tapo naujų žemės pasėlių apskritai, derliaus laiminimo simboliu. Galiopa buvo suvokiama kaip žmonėms iš protėvių ateinantys palaiminimo ženklas“ („Baltai ir slavų etnogenezės sukūrys“, V. Galiopos pokalbis su Juozu Šoriu, *Liaudies kultūra*, 2010, Nr. 1). Gandrų ir jų tolimos buveinės ryšį su anapusybe – protėviais, mirusiųjų pasauliu – pažymėjo ir baltarusių etnologai (*Mifalogija belarusav*, p. 57). Reikšmingas ir faktas, kad Apreiškimo (*Благовещанне*) ir Keturiasdešimties paukščių arba kankinių (*Сапакі*, kovo 22-oji) dienos baltarusiams turėjo atvertų *dausų* (*адкрытага выраю*) dienų statusą (*Mifalogija belarusav*, p. 47, 97, 425–426). Tad, matyt, įsivaizduota, kad tomis dienomis atsivėrus dausoms iš jų ir parlėkdavę gandrai.

Lietuvoje užrašyta tikėjimų, aiškinančių, kad gandrų žiemos buveinė esanti dausos: *Gandras atskrenda iš dausų.*

Dausosna lakia, o kur tos dausos, jau kū mes žinom. Dausosna, sako, lakia. Kas tos dausos – šilci kraštai kur tai yra (Dargužių k., Varėnos r., LTR 7794/185). [Iš kur parskrenda gandrai?] *Sako, iš dausų. [...]* [O kur tos dausos?] *Kas jas žino, cia senoviniai žmonės sakydavo* (Kriokšlio k., Varėnos r., LTR 7794/141). Gandro ryšys su dausomis, tai yra su padangių erdvėmis, su kuriomis asocijavosi pomirtinis pasaulis ir mirusiųjų buveinė, yra įmanomas, nes paukščių (ypač gegutės, žr. LTR 1578/21; LTR 2375/123; LMD III 46 b/9), kaip tarpininkų tarp gyvųjų ir mirusiųjų, kaip gyvūnų, kuriuose gali įsikūnyti žmogaus siela, vaidmuo mitologinėse tradicijose, taip pat ir lietuvių, yra žinomas.

Priminsime, kad gandrų poveikis žemės derlingumui analogiškas kaip ir jų veikmė reprodukciniams žmogaus galioms. Ši idėja plačiai pasklidusi baltų ir slavų tautų tikėjimuose. Pietryčių Lietuvoje sakyta: *Vaikai vedasi namuose, kur gandrai yra* (Stalgonių k., Šalčininkų r., LTR 6447/560). O apie Aukštadvarį aiškinta: *Jeį ištekėjusi moteris pavasarį pamato gandrą ką nešant, gandrai jai atneš vaiką* (Jonas Balys, *Raštai*, t. V, Vilnius, 2004, p. 77). Sako, kad gandrai ir atnešą vaikus: *Vaikus atneša gandrai, tai kopūstuose suranda* (Dubinių k., Varanavo r., Baltarusija, LTR 7784/34); *Bacėnas [vaiką – N. L.] atneš ir pagavo pro kaminą boba* (Žižmų k., Šalčininkų r., LTR 6447/1203); *Vaikus atneša gandrai per kaminą an pečiaus* (Mantotų k., Varėnos r., LTR 7794/76). Bresto srityje (Baltarusija) moteriai susapnuoti gandrą pranašaudavo nėštumą. Vakarų ir Pietų Lenkijoje gyvavo tikėjimas, kad ten, kur skraido gandrai, atsirasių naujagimių (A. B. Gypa, p. 660–667).

Lietuvoje dažnai prie sodybų įsikuriantys gandrai – labai „šeimyniški“ paukščiai. Gandralizdyje kiaušinius peri tiek patelė, tiek patinas. Vėliau abu tėvai jaunikius maitina gyvūniniu maistu (vabzdžiais, varliagyviais, žuvytėmis), kuris dažniausiai aptinkamas drėgnose pievose, balose. Paaugusius gandrūkus jie kartu moko skraidyti. Dėl to gandrai dažnai primena šeimą, besirūpinančią jaunikliais. Šie gamtoje pastebimi gandrų veiksmai galėjo būti siejami ir su žmonių gyvenimu.

Taigi liaudies pasaulėvaizdyje gandrai yra pavasarį „parvedantys“ paukščiai. Su jais siejama Gandrinų šventė asocijuojasi su gamtos atgimimu. Nekyla abejonių, kad šie paukščiai turėjo sąsają su tikėjimais pavasarį atsinaujinančiomis žemės derlingumo galiomis. Gandrai – vieni iš pavasarį sugrįžtančių skraiduolių, kurie galėjo daryti įtaką gyvybės kūrimo galioms, bundančioms po žiemos sąstingio žemėje ir žmogui.

– NIJOLĖ LAURINKIENĖ –

* Keturiasdešimties paukščių arba kankinių diena baltarusiams siejosi su paukščių parskridimu ir protėvių sugrįžimu atsivėrus dausoms (*Mifalogija belarusav*, p. 425–426). Beje, kai kuriose Lietuvos vietovėse, ypač paribiuose su Baltarusija, taip pat būdavo švenčiama Keturiasdešimties paukščių arba kankinių diena (kovo 10-oji), kuri irgi būdavo siejama su paukščių sutiktuvėmis. Pavyzdžiui, Adučiškio gyventoja pasakojo: *Sarakai – keturiasdešimt paukščių atskrenda 10 kovo. Tai kadais sakydavo, kepdavo 40 bulkelių tokių ir tadu nešdavo ubagam, ty kam ty. [...] Iš rugių, iš tos pačios tešlos, kur duonų kepa* (LTR 7793/59). LKŽ nurodomos tokios žodžio *dausos* reikšmės: 1. oras, padangė; 2. šilteji kraštai (kur paukščiai lekia); 3. atogrąžų kraštai; 4. rojus.